

Levinas: 'de dood is niet het einde.'

Is Levinas wel een filosoof?

Een wel heel bescheiden geloof is het resultaat als je in de leer gaat bij Levinas.

De filosofie van de Frans-joodse wijsgeer Emmanuel Levinas (1906) is moeilijk te plaatsen. Hebben we te maken met het werk van een joodse schriftgeleerde in filosofengewaad? Of met een vernieuwer van de westerse wijsbegeerte in het spoor van Heidegger? Of met een postmoderne differentie-denker, zij aan zij met iemand als Jacques Derrida?

Levinas is een stoorzender in het keurig naar stromingen ingedeelde filosofisch leerboek. Fragmentarisch, profetisch en poëtisch van toon, maar tegelijk streng en

precies, als geen ander de technische kneepjes van het vak beheersend. Open voor het geheim van het religieuze, maar tegelijk wars van alle dogmatische theologiseren. Een filosofie die begint en eindigt met ethische verantwoordelijkheid, maar waarmee het – volgens veel ethici – moeilijk concreet ethiek bedrijven is.

Is Levinas eigenlijk wel een filosoof? Jan Keij beschrijft in zijn proefschrift *De structuur van Levinas' denken* hoe het ongeveer met de receptie van Levinas'

werk in Nederland is gegaan. Levinas bracht verwarring door een nieuwe wijze van denken te introduceren die niet of nauwelijks in te passen was in bestaande denkkaders. 'In een (beladen) uitdrukking, verantwoordelijkheid voor de Ander, vond men een eerste houvast en tegelijk een (onterechte) verklaring voor het onsystematische. Levinas zou een boodschapper, een profeet zijn, die zich niet bekommert om volledigheid, maar spreekt vanuit een inspiratie. (...)

Tijdens deze filosofische verwarring en aarzeling ontfermden zich de theologen over Levinas. Zij ontwaarden in zijn denken een nieuwe mogelijkheid tot het spreken over God en de medemens. Zo leek het lot van Levinas bezegeld: bestempeld als onbegrijpelijk, onsystematisch en theologisch, achtten veel filosofen een nadere bestudering van zijn denken tijdverspilling.'

Een wijze

Key wil echter met zijn boek aantonen dat Levinas volop een systematisch denker is, en 'niet in de theologische hoek thuishoort, maar bij uitstek in de filosofische'. Waarom het een het ander overigens zou uitsluiten, weet ik niet, maar een feit is dat Levinas in de collegezaal en op de kathedraal aan populariteit heeft gewonnen, en niet enkel meer in catecheselokalen en op kansels ter sprake wordt gebracht.

Zijn werk is taai en razend ingewikkeld, en wie niet filosofisch is geschoold, bijt er de tanden op stuk. Toch is zijn werk nu bijna compleet in het Nederlands uitgebracht, in een reeks die met een zorgvuldige vertaling door Ab Kalshoven van Levinas' tweede hoofdwerk *Anders dan zijn* onlangs een bekroning vond. Vanwaar die brede aandacht? Misschien vervult Levinas een brugfunctie tussen de academie en het gewone leven. Wellicht wordt hij (ook op de universiteit) toch meer als wijze, dan als schoolmeester gelezen. Zo'n wijze, waarvan hijzelf eens zei: 'Er is een plaats in de Talmoed waar het woord van de wijze met gloeiende as vergeleken wordt. Waarom niet met vuur? Omdat je blazen moet, wil het woord van de wijze vlam vatten. Het spreekt voor degene die niet alleen maar oren, maar ook adem heeft.'

Dat je bij Levinas flink moet blazen, toont Keij aan. Hij heeft een academische meesterproef over Levinas geschreven en geen stichtelijk tractaat. Toch wil hij tegelijk, blijkens de achterflap, voor de leek en de student met zijn boek een gedegen handleiding bieden waarmee Levinas' oeuvre kan worden ontsloten. Om zo'n didactische bemiddeling naar het gewone leven vraagt Levinas' denken immers, en daarin verschilt hij van zo menig academisch denker, die wel knap, maar niet wijs is. 'De structuur van Levinas' denken vormt die handleiding. Dit boek geeft de sleutel tot de filosofie van Levinas in handen.' Aldus de hooggestemde pretentie op de achterflap, die bij lezing van het boek echter lichtelijk teleurstelt. Het boek is nogal technisch van karakter en alleen voor ingewijden die in Levinas' taaleigen zijn gepokt en gema-

zeld, zonder moeite leesbaar. Ook zijn discussies met andere Levinas-deskundigen, die verscheidene malen de oren worden gewassen, zijn niet van de lucht en verhogen het insider-karakter van het boek.

Pretentius

In nog ander opzicht is het boek pretentius. Het probeert aan te tonen dat Levinas 'vollediger en systematischer is dan menig ander filosoof'. Keij beschouwt Levinas als een systeembouwer, die met 'ongekende volledigheid' aan zijn denkstelsel heeft gesleuteld. Hij staat met deze stelling haaks op de mening van menig Levinas-lezer. In de eerste plaats omdat Levinas in de loop van zijn leven nogal wat veranderingen in zijn filosofie heeft aangebracht.

De zoektocht naar transcendentie, naar datgene wat door de ons bekende werkelijkheid heenbreekt, het onzegbare, 'anders dan zijn', is weliswaar de rode draad, die door heel zijn denken heen loopt. Maar terwijl hij aanvankelijk in de ervaringen van dood en erotiek aanwijzingen vond voor transcendentie, wordt gaandeweg de ethische oerervaring van de Ander, die mij absoluut overstijgt, in zijn denken dominant en verdringt andere ervaringen naar de achtergrond.

In het gelaat ('het aangezicht', zo vertaalt Kalshoven beter) van de andere mens breekt een werkelijkheid door, die niet in de taal van het zijn is uit te drukken, en waarover we alleen bij wijze van spreken iets zinnigs kunnen zeggen. In het aangezicht van de Ander licht een zin op, die het anonieme en stomme zijn ons onthoudt. Steeds minder - en dat is een tweede verschuiving, die in *Anders dan zijn* voluit tot uitdrukking komt - slaagt Levinas er echter in een taal voor dit andere te vinden. De Ander is de afwezige. Maar tegelijk raakt hij er steeds meer van overtuigd dat deze Andere tot in de diepste diepten van onszelf zijn sporen trekt en als een obsessie ons belaagt.

Uitwikkeling

Keij probeert aan te tonen dat Levinas' ontwikkeling in feite niets anders dan een 'uitwikkeling' is geweest van zijn basisideeën. In hoeverre hij daarin slaagt, kan ik niet goed beoordelen. Keij's systeemdwang doet in elk geval nogal wat geforceerd aan. Belangrijker lijkt me echter zijn opvatting over het karakter en de status van Levinas' filosofie, die in zijn poging tot systematisering tot uitdrukking komt, en waarmee hij andermaal tegen de haren van Levinas-liefhebbers instrijkt. Hij schetst Levinas als 'een consistent en volledig denker die de gehele menselijke realiteit in kaart brengt en er de samenhang van laat zien, en er de reden en zin van verklaart'. 'Excusez du peu', dat is nogal wat. Maar zou Levinas zichzelf in zo'n omschrijving herkennen? Op idealistische Duitse systeembouwers uit de achttiende eeuw is zij wellicht van toepassing, maar op een denker die elk zeggen herroept, alle taal als verraad beschouwt en van zingeving aan het zinloze niets wil weten?

Het proefschrift van Renée van Riessen *Erotiek en dood met het oog op transcendentie in de filosofie van Levinas* geeft blijkt van een andere beoordeling van Levinas' werk. Het gaat hem, zo schrijft zij, 'niet zozeer om het analyseren of interpreteren van het niet-begrepene, maar eerder om de opdracht zich rekenschap te geven van de invloed van wat zich aan het begripen onttrekt op het begripen zelf.' Een zin die de schroom (een kostbaar woord voor Van Riessen) uitdrukt waarmee Levinas denkt en schrijft.

Van Riessen probeert niet de hele Levinas in kaart te brengen, maar heeft het oog op twee thema's in zijn filosofie: erotiek en dood. Zij leest behoedzaam, in een ingetogen, onopgesmukte en sublieme stijl, heel zijn oeuvre er op na. Maar deze twee thema's zijn van zo cruciaal belang in zijn (met name vroege) werk, dat zij als een sleutel ertoe kunnen worden gehanteerd. De dood is voor Levinas niet het einde van het individuele bestaan, maar juist de opening naar het andere, het niet-eigene, het vreemde. Datzelfde geldt voor de erotiek: ook daar wordt het in zichzelf opgesloten ik opengebrouwen door de verrassende aanwezigheid van de ander, een presentie waar nooit greep op te krijgen valt en daarmee altijd afwezig blijft. 'Door de fenomenologie van dood en erotiek blijkt hoe het 'vreemde' reeds in het meest eigene - de eigen lichamelijke - aanwezig is. Wat wij als het meest eigene beschouwen (het is mijn dood, mijn erotisch gevoel, mijn vruchtbaarheid) is ons reeds vreemd.'

Werkelijke transcendentie vindt volgens Levinas echter alleen plaats in de ethiek: erotiek blijft dubbelzinnig omdat ik in de liefkozing nooit alleen mezelf verlies en de ander zoek, maar ook - in het voorbijgaan aan de ander - mezelf najaag. Ook de dood - hoewel hij bruut van buitenaf binnenbreekt in mijn bestaan - kan evenmin de laatste transcendentie zijn: dat er zelfs een bestaan 'aan gene zijde van de dood' mogelijk is, toont zich in de aanwezigheid van de Ander, die zijn lot in mijn handen legt. Hoe verhouden zich nu precies erotiek en dood enerzijds en ethiek anderzijds, met het oog op de daarin tot uitdrukking komende transcendentie? Dat is de vraag waarop Van Riessen het antwoord zoekt, dat kortweg hier op neerkomt: men moet zich hoeden voor vermenging, maar toch is er sprake van een wisselwerking. En wel zo dat de fenomenen dood en erotiek de ethische transcendentie op zijn minst begrijpelijk kunnen maken.

Georges Bataille

Levinas legt geen directe verbinding tussen erotiek en dood aan, noch wil hij iets weten van de mogelijkheden tot zelftranscendentie die in deze fenomenen besloten zouden liggen. Door alle kaarten op de ethiek te zetten onderscheidt hij zich sterk van iemand als Georges Bataille. (Van Riessen had wat mij betreft best wat meer aandacht aan hem mogen schenken om Levinas scherper af te zetten.)

Bataille beschouwde dood en erotiek wel als aan elkaar verwante vormen van

transcendentie (hij sprak van 'transgressie'). Erotiek en dood krijgen bij hem dan ook religieuze trekken, terwijl de erotiek iets morbide over zich krijgt en flirt met de dood tot een vorm van seks lijkt te worden. Levinas is wars van zulke groezelige en griezelige vermengingen, huiverig als hij is voor elke seks- en doodsheroïek. Hij gelooft ook niets van de zelfoverschrijdende mogelijkheden van het 'zelf'. Hij beschouwt het ik eerder als een op zichzelf gericht bestaan, een kluwen egoïsme die zich in zichzelf oprot, dan als een grensoverschrijdend wezen.

Ik kom pas werkelijk met het andere in aanraking, ik merk pas goed hoezeer ik een in mijzelf opgesloten bestaan leidt, als dit doorbroken wordt door de Ander, die een beroep doet op mijn hulp en bijstand. Slechts die transcendentie leidt tot zelfkennis. Voor de latere Levinas lijken dood en erotiek dan ook alleen nog maar een 'beeldspraak' te leveren voor deze strenge, hoge eisen stellende ethiek. Toch doen de erotiek en de ethiek bij Levinas ook dan nog iets met elkaar, zodat de één ook weer meer dan enkel 'analogie' voor de ander is: Van Riessen laat zien hoe de ethiek van Levinas een opvallend lieflijk karakter bezit. Ethiek is contact met, nabijheid en aanraking van de ander. Zo diep grijpt de ander op mij in dat hij mij letterlijk 'dicht op de huid' zit. Daarmee krijgt de ethiek bij Levinas van de weeromstuit vanzelf wat 'erotiserende' trekjes.

Zijn zonder zin

De studie van Van Riessen is systematisch en niet zozeer thematisch: zij behandelt erotiek en dood terwille van Levinas en niet omgekeerd. Dat is wel eens jammer, omdat ze daarbij moeilijk uit de schaduw van Levinas komt. Toch trakteert ze de lezer niet alleen op nauwgezette Levinas-exegese, maar terloops ook op forse Levinas-kritiek, die de achilleshiel van zijn filosofie raakt. Levinas is op zoek naar een dimensie in het bestaan die de waarneembare en begrijpbare werkelijkheid overtreft. In filosofentaal: naar datgene wat 'aan gene zijde van het zijn' ligt. Voor theologen prachtig, want dat is natuurlijk hun plekje voor God. Maar dat hebben ze dan wel gekocht op kosten van een grote breuk tussen Gods wereld en de onze.

Wat is er dan toch mis met dat 'zijn', dat het per se overstegen moet worden? Het zijn, aldus Levinas, is anoniem, angstaanjagend, 'unheimlich', ja zelfs gewelddadig, een wereld zonder zin. Zin vinden we volgens hem niet in wat er is, maar alleen in wat er niet-is, in het 'andere dan het zijn'. Over dat laatste probeert Levinas, stamelend en stotterend, iets 'zinnigs' te zeggen, hoe hachelijk het ook is om over het onuitsprekbare te spreken. De waarneembare, wel onder woorden te brengen werkelijkheid wordt door Levinas dus op een grandioze manier als vindplaats van zin gediskwalificeerd. En dat wat die werkelijkheid overstijgt moet ook er altijd haaks op staan en er met geweld van buitenaf inbreken. Het Andere kan niet in het zijn verscholen liggen, noch in

het verlengde ervan liggen, laat staan er uit geboren worden. Vandaar dat sommige theologen misschien blij zijn met Levinas, maar dat anderen zich wel eens storen aan het gebrek aan 'werkelijsheidszin' in zijn filosofie. Ethici bijvoorbeeld, wier vak het is te moeten zeggen wat goed en kwaad is, kopen maar weinig voor 'het Goede' als het zich 'aan gene zijde van het zijn' ophoudt. Vandaar ook misschien die vreemde paradox: een filosofie voor wie verantwoordelijkheid voor de Ander het één en het al is, maar die je uiteindelijk met lege handen laat staan als je vraagt hoe je dat nu precies moet aanpakken.

Concreet humanisme?

Heeft Van Riessen dan gelijk, als ze stelt dat men Levinas ook 'te feitelijk (kan) interpreteren'? Mij dunkt dat het niet feitelijk genoeg kan. 'Concretisering' is een kernwoord uit Levinas' methode. Hij staat bovendien een 'concreet humanisme' voor. Maar wie zijn denken zelf wil concretiseren, zoals de bevrijdingstheoloog Enrique Dussel deed toen hij zei dat de abstracte Ander het gezicht heeft van de gekoloniseerde zwarte, stuit merkwaardigerwijs steeds op een terugwijkend antwoord. In het geval-Dussel wil Levinas bijvoorbeeld het gelaat van de zwarte juist afgezien van zijn zwartheid omschrijven. 'In relatie staan met het gelaat, betekent dat als men een neger ziet men niet op zijn huidkleur let, noch op de kleur van zijn ogen, maar dat men met hem spreekt en door het woord verantwoordelijkheid voor hem neemt.'

Levinas doet deze uitspraak in een vraaggesprek dat Johan Goud in 1983 met hem had, en dat nu is afgedrukt in *God als raadsel; Peilingen in het spoor van Levinas*. Goud vraagt nogal door op de concrete toepassingsmogelijkheden van Levinas' denken, en legt hem daarbij het vuur na aan de schenen. Wellicht dat daarbij de begrenzingen van zijn ethiek duidelijk worden. Maar maken deze niet ook de kracht ervan uit? Het is opnieuw het lichamelijke (en zó concrete) van Levinas' ethiek, dat in het oog springt: de presentie van de ander die mij niet slechts dicht op de huid zit, maar meer nog, diep in het vlees kan snijden, hij maakt de kern uit van de moraal.

'Het hart opent zich immers gemakkelijk, de portemonnee met iets meer moeite, maar het moeizaamst van al de huisdeur: als de zwerwers binnentreden, bevullen ze het vloerleed. De bevrijding van slaven is onvoldoende als de persoonlijke relatie ontbreekt. (...) Het verplichtende van de Ander is veel krachtiger nog dan zijn gelaat, het is beslist niet de gratie van zijn gelaat maar heel de ellende van zijn 'vlees'.'

Ook al is rechtvaardigheid een zaak van evenredige verdelingen en verhoudingen, ethiek kan nooit tot boekhoudkunde worden gereduceerd. De liberale ethiek verheft de niet-inmenging in de levenssfeer van de ander tot hoeksteen van de moraal; Levinas echter de inmenging, waaraan wij niet ontkomen. Hij brengt daarmee de ethiek weer haar oorsprong te binnen.

Goud weet in het gesprek de Franse wijsgeer behoorlijk uit de tent te lokken. Hij stelt kwesties aan de orde die Levinas' filosofische methode verhelderen, maar die ook het praktische gehalte van zijn denken toetsen. Welke bijdrage levert Levinas aan de grote vragen van onze westerse cultuur? Die vraagstelling leidt tot de 'peilingen' waarmee de rest van het boek is gevuld: verspreide opstellen over uiteenlopende zaken als New Age, de feminisering van de cultuur, de dood, het postmodernisme, de liberale ethiek en de christelijke theologie. Zij geven enerzijds blijk van een grote culturele en intellectuele onbevangenheid, maar anderzijds ook van de rotsvaste overtuiging - hoe kan het ook anders voor de voorzitter van de Nederlandse Levinas Studierkring - in de veerkracht van het denken van Levinas. Goud probeert voortdurend bruggen te slaan tussen Levinas, christendom en cultuur, en laat zien dat je dat ook kunt doen zonder diens werk krampachtig als het ware evangelie te omhelzen of omgekeerd Levinas christelijk te annexeren.

De stamelende rabbi

Goud is christelijk theoloog en wil dat weten ook. Maar wat hij van Levinas geleerd heeft, wil hij ook kwijt: 'Het belangrijkste dat de studie van zijn denken mij heeft bijgebracht, is de mogelijkheid van een integer spreken over God'. Levinas is huiverig voor God als theologisch thema; voor hem is 'God' een werkelijkheid die niet door het zijn bezoedeld is, een woord dat buiten iedere orde valt. Daarmee wordt God het 'uiteindelijk onzegbare geheim', en spreken over Hem een onmogelijk avontuur, dat het zwijgen over Hem veronderstelt en tot uitdrukking brengt. Dat zegt de jood Levinas, maar hoe zit dat met de christen Goud? Christenen spreken toch doorgaans veel massiever over het Woord 'dat vleesgeworden is'? In Jezus doet God behoorlijk van zich spreken en doet Hij er allerminst het zwijgen toe. Over God valt in het christendom veel meer te vertellen dan dat men over Hem niets te vertellen heeft. Maar Goud laat zich in dit opzicht meer door Levinas dan door de Johannesproloog inspireren. Immers: 'Een christologie van onze tijd komt om het neen van de niet-christen - de jood voorop - niet heen. Ze zal dit in zich willen opnemen. Misschien leidt dat inderdaad tot niet meer dan een stamelende 'christologie', schrijft Goud integer. Jezus is voor hem dan ook op zijn beurt een 'stamelende rabbi' en geloven in God beperkt zich tot 'de kracht om zonder oplossing verder te leven'. Een wel heel bescheiden christelijk geloof is het resultaat, als men in de leer gaat bij Levinas.

Frits de Lange

Jan Keij: De structuur van Levinas' denken - in het perspectief van een ontwikkelingsgang. Uitgave Kok Agora. Prijs f 45,-. Emmanuel Levinas: Anders dan zijn of het wezen voorbij. Uitgave Ambo. Prijs f 55,-. Renée van Riessen: Erotiek en dood: met het oog op transcendentie in de filosofie van Levinas. Uitgave Kok Agora. Prijs f 45,-. Johan Goud, God als raadsel: Peilingen in het spoor van Levinas. Uitgave Kok Agora. Prijs f 29,90.